

Redakcijska hipoteza o varijaciji u tekstu hrvatskoglagojskih brevijara: svjedočanstvo *Prve knjige o Samuelu*

Original research article

Andrew R. Corin

Defense Language Institute Foreign Language Center

arcrmc@gmail.com

Abstract

This article examines the “redaction hypothesis,” the idea that the division of Croatian Church Slavonic (CCS) liturgical texts into *A* and *B* versions, and of the liturgical books (missals and breviaries) into *A* and *B* groups, arose through a comprehensive redaction during the first half of the 14th century. Following an overview of the origins of the redaction hypothesis, the article surveys critical questions that it raises. Finally, it summarizes data on the consistency of binary variation between the *A* and *B* versions of the CCS *First Book of Samuel*. The high proportion (50%) of binary variation in the overall corpus of textual variation supports the redactional origin of observed variation. Definitive conclusions will require more exhaustive quantitative and qualitative studies.

1. Nastanak i razvoj redakcijske hipoteze

Tijekom dvadesetoga stoljeća i prvih godina dvadeset prvoga, učvrstila se spoznaja da se hrvatskoglagojski liturgijski kodeksi 14./15. stoljeća dijele, prema verzijama¹ tekstova koje sadrže, u dvije skupine nazvane „sjevernom“ i „južnom“, „starijom“ i „mlađom“, ili jednostavno *A* i *B*. Te se skupine određuju jednostavno kao skupine (Pantelić 1967:69), ali sve češće i kao redakcije (Badurina-Stipčević, Mihaljević & Šimić 2012:262), što bi podrazumijevalo svjesnu, promišljenu reviziju tih knjiga, odnosno tekstova koje one sadrže. Izražena su mišljenja da je do redakcije moglo doći početkom ili sredinom 14. stoljeća (Reinhart 1990:203; Mihaljević 2009), kao i uvjerenje da je ona vjerojatno izvedena u Zadru (Pantelić 1964:82; Corin 1991:23;

---

¹ Da se ne bi zamaglila semantička razlika koja je važna za ovu temu, umjesto danas već uobičajene hrvatske riječi *inačica* zadržavam terminologiju: (a) *verzija*, uglavnom za *A* i *B* verzije pojedinih tekstova; i (b) *varijanta* za različita prevoditeljska rješenja odnosno omaške na pojedinim mjestima u tekstu u različitim kodeksima. Varijante mogu biti parovi, ali ponekad tri ili čak više različitih riječi, oblika, ili fraza.

Mihaljević 2009; Šimić & Vela 2021:155). U ovome ću radu ukratko skicirati razvoj te ideje. Onda ću oblikovati niz pitanja koja ta „redakcijska hipoteza“ nameće, pa ću na kraju iznijeti ograničen skup podataka koji je podržava.

Prvo, međutim, treba precizirati što točno podrazumijevam pod pojmom „redakcije“. U ovome radu, taj termin označava proces svjesnog revidiranja teksta u cilju uspostavljanja ispravnije verzije, odnosno verzije koja bolje odgovara određenoj svrsi. Ovako definiran pojam redakcije bit će ograničen na cjelovite redakcijske pothvate poput onih koji su stvorili dvije glavne „recenzije“ hrvatskoglagoljskih tekstova i kodeksa, a neće uključivati ograničenije aktivnosti pojedinačnih redaktora-pisara (redactor-scribes), kako su opisali Šimić i Vela (2021). Težište ovoga rada je recenzija *B* hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga, ali treba imati u vidu da je recenzija *A* ovih knjiga također rezultat ranijeg redakcijskoga pothvata (Corin 1997). „Recenzija“ dakle u ovome radu označava revidirani tekst koji je neposredni proizvod redakcije – tj., recenzijski prototip, zajedno sa tekstualnom tradicijom koju taj tekst započinje. Usvajam ovo shvaćanje pojma redakcije (pa i pojma recenzije) uvjetno, sukladno dosadašnjim zapažanjima.

Termini „redakcija“ i „recenzija“ nemaju univerzalno prihvaćene definicije. U slavistici, osobito u diskusiji o crkvenoslavenskim tekstovima, redakcija najčešće označava jednu od nacionalnih inačica crkvenoslavenskoga jezika, na primjer: „pod utjecajem različitih slavenskih jezika nastaju lokalne inačice crkvenoslavenskoga koje se zovu »redakcije« ili »recenzije«“ (Gadžijeva i dr. 2014:10). Redakcije u ovom smislu razlikuju se od najstarijega starocrkvenoslavenskoga odnosno staroslavenskoga jezika desetog i jedanaestog stoljeća time što su djelomično prilagođavane narodnome jeziku područja u kojima su se koristile.

Nasuprot tomu, u klasičnoj i biblijskoj filologiji redakcija često označava postupak antičkog ili srednjovjekovnog urednika odnosno redaktora određenoga teksta koji ga je modificirao, često radi adaptiranja u skladu sa određenom ideološkom, političkom ili nekom drugom namjerom. Primjerice, može se govoriti o deuteronomističkoj redakciji povijesnih knjiga Hebrejske Biblije (od strane takozvanog deuteronomističkoga redaktora).² Autori koji su do sada označavali *A* i *B* verzije hrvatskih crkvenoslavenskih tekstova ili knjiga kao redakcije (Tandarić 1993; Corin 1991, 1997; Badurina-Stipčević, Mihaljević & Šimić 2012, vjerojatno i drugi) mogli su imati u vidu ovakvu definiciju pojma redakcije, ali u smislu jednostavnijega stilskoga poboljšanja teksta ili ispravljanja kako bi vjernije reflektirao značenje latinskoga (ili grčkoga) teksta umjesto svjesnoga mijenjanja njegova značenja. U sličnome značenju Šimić i Vela (2021) koriste termin „redactor-scribe“, ali u odnosu na pojedina mjesta u tekstu a ne na cjelovite revizije

---

² U biblijskoj kritici, redaktor je također osoba koja uzima dva ili veći broj odvojenih tekstova, ili više inačica jednog teksta, i ugrađuje ih u jedan kombinirani tekst, te do određene mjere redigira taj tekst kako bi pomirila unutarnje nesuglasnosti koje su nastale tijekom kombiniranja.

tekstova. Upravo u značenju cjelovite revizije radi stilskoga poboljšanja ili korigiranja teksta primjenjujem termin „redakcija“ u ovome radu.

Termin „redakcija“ u ovome smislu često označava i sam revidirani (modificirani) tekst koji je nastao redakcijskim pothvatom, zajedno sa njegovim kasnijim prijepisima. Ponekad se taj revidirani tekst označava terminom „recenzija“, a to je praksa koju primjenjujem u ovom radu radi razlikovanja između pojmova redakcije kao pothvata i recenzije (to jest teksta) koja je rezultat, odnosno proizvod redakcije.

Termin „recenzija“ može imati i druga značenja, što ponekad može dovesti do zabune. U slavenskoj filologiji „recenzija“ se ponekad koristi gotovo sinonimno sa „redakcijom“, za označavanje nacionalne inačice crkvenoslavenskoga jezika (Gadžijeva i dr. 2014:10). U književnoj, klasičnoj i biblijskoj filologiji taj se termin, međutim, često koristi u posve drukčijemu značenju. *Enciklopedija Britannica* (u skladu s Lachmannovim pristupom) definira recenziju kao „the operation of ... reconstructing ... the earliest form or forms of the text that can be inferred from the surviving evidence“.³ To se postiže uspoređivanjem sačuvanih kopija ili verzija teksta, uz primjenu izvora izvan samoga teksta kada su dostupni. Recenzija u ovom smislu identificira skupine verzija teksta („version-groups“) i, ako je to moguće, *stemma codicum*.

Iako redakcijska hipoteza izgleda sve privlačnijom, njezino sustavno ispitivanje još uvijek nije ni izbliza dovršeno. To se odnosi na niz pitanja, odnosno zadataka, uključujući:

- 1) dokazivanje da do podjele nije došlo postupnim nakupljanjem pojedinačnih pisarskih intervencija i pogrešaka tijekom prepisivanja u različitim sredinama bez cjelovite redakcije
- 2) ispitivanje samoga procesa redakcije – njezinih okvira i smjernica
- 3) ispitivanje povijesnih okolnosti koje su dovele do nje i u kojima je ona izvršena; i
- 4) tumačenje one sastavnice varijacije u tekstu koja nije ponikla tijekom te redakcije ili predstavlja razne vrste kontaminacije ili prijelaznosti između nove i stare recenzije.

Iako zasad nema konačnih odgovora na ta pitanja, literatura o toj problematici pokazuje posve određen pravac razvoja, osobito u pogledu okvira podjele. Početkom dvadesetoga stoljeća Josip Vajs (1903:65–67) već je nazreo jednu važnu sastavnicu ukazujući na različite „verzije“ (latinski *versiones*, što u kontekstu njegova teksta u biti znači „na različite prijevode“) biblijskih lekcija koje su bile izvorno prevedene s grčkoga.

Vatroslav Jagić, pišući svoj pregled hrvatske glagoljične književnosti deset godina kasnije u skladu sa svojim stavovima o ograničenim okvirima glagoljaške kulture, kao

---

³ Vidi <https://www.britannica.com/topic/textual-criticism/Critical-methods#ref523801>

da je odbacio Vajsovu ideju (osim u slučaju psaltira, za koji je pretpostavljao da je bio podvrgnut reviziji u 13. stoljeću) jer se ograničio na tvrdnje da varijacija u hrvatskoglagoljskim liturgijskim tekstovima pokazuje: 1) postupnu infiltraciju narodnih elemenata u crkvenoslavenske tekstove; i 2) postupno prilagođavanje tih tekstova *Vulgati* (Jagić 1913:15–16).

U dvama radovima izdanim tijekom pedesetih godina Josip Hamm oživio je i dalje razvio Vajsovu koncepciju o dvjema različitim verzijama, odnosno prijevodima pojedinih biblijskih čitanja (Hamm 1953; 1958), s tim što njegova novija verzija „prevedena iz Vulgate“ (Hamm 1953:17) nije bila novi prijevod *ab ovo*, nego temeljito preoblikovanje prvobitnoga prijevoda s grčkoga (Hamm 1953:31). Ta se teza od onda postupno pojačava i produbljuje. Hammov doprinos sastoji se i u njegovu dokazivanju da se dvije verzije biblijskih čitanja mogu naći ne samo među tekstovima koji su izvorno prevedeni s grčkoga nego i u *Knjizi o Juditi* (Hamm 1958), čija je starija verzija već izvorni prijevod s latinskoga. Još jedan njegov doprinos sastoji se u označavanju novijih verzija ispravljenih prema *Vulgati* neutralnom oznakom *B*, a ranijih verzija oznakom *A* bez obzira na to potječu li od izvornih prijevoda s grčkoga ili s latinskoga. To sugerira da je Hamm pretpostavljao da obje te vrste varijacije predstavljaju različite aspekte jednoga zajedničkoga procesa ispravljanja biblijskih tekstova bez obzira na podrijetlo njihovih izvornih prijevoda. Ipak, on nije izričito iznio takvu tvrdnju na koju je njegova terminologija tako jasno upućivala niti se upuštao u objašnjavanje te značajne okolnosti, vjerojatno zato što bi to vodilo u stranputicu od glavnoga cilja njegovih istraživanja.

Od toga vremena počeo je postupni proces proširivanja broja i vrsta tekstova koji se uklapaju u tu podjelu na dvije verzije. Dok su se Vajs i Hamm ograničili na pojedina biblijska čitanja u brevijarima, Marija Pantelić ukazala je na sličnu podjelu kod misala (Pantelić 1967:69) i to s obzirom na njihove biblijske tekstove općenito (tj., ne ograničavajući se na pojedine tekstove kao što su Hamm i Vajs). Ona pokazuje ovu podjelu prije svega na temelju 18 mjesta iz *III. i IV. Knjige o Kraljevima* (Pantelić 1967:69–71), ali dodaje jedan primjer iz *Knjige o Esteri* koji ukazuje na veću složenost ove podjele. Ovaj posljednji primjer, naime, pokazuje ne toliko razliku između grčke i latinske matice, već kako su „neki mlađi zahvati korektorija lat. sredovječne Vulgate dospjeli u jednu skupinu hrvatskoglagoljskih misala i podijelili ih u 2 skupine: *južnu* i *sjevernu*“ (Pantelić 1967:68). Što se tiče samih biblijskih tekstova u tim kodeksima, Pantelić (1967:71) je tvrdila da iznesene potvrde dijele ih na dvije „matice“: sjevernu („u čijem se tekstu nazrijevaju ostatci grčke Septuaginte“) i južnu („koja se oslanja na Vulgatu...“), ali nije bliže odredila što ona podrazumijeva pod pojmom „matice“. Dakle, Pantelić je uvela i geografsku koordinatu podjele, povezujući jednu verziju (koja bi odgovarala Vajsovoj i Hammovoj starijoj, odnosno *A* verziji kod brevijara) s kodeksima iz sjevernijih (pretežno krčko-istarskih) predjela, dok je drugu (koja odgovara Vajsovoj i Hammovoj mlađoj ili *B* verziji kod brevijara) povezivala s kodeksima južnije provenijencije (što bi uključivalo Zadar, Liku i Krbavu). Na kraju, dala je kratku

karakterizaciju jezičnih i drugih razlika između tekstova jedne i druge skupine. Nažalost, ni ona se nije dublje upuštala u tumačenje nastanka te podjele vjerojatno (kao što je bio slučaj s Hammom) zato što je to bilo nepotrebno za rješavanje njezinih konkretnih zadataka u tom radu.

Sedamdesete i osamdesete godine donijele su znatne pomake u proučavanju ove problematike. Josip Tandarić u nizu radova upotpunio je sliku u više pogleda.⁴ Prvo, on je pošao dalje od ranijih istraživača ukazujući na određene molitvene i druge liturgijske (tj., ne samo biblijske) tekstove koji pokazuju istu vrstu podjele na dvije verzije koja je dotada bila utvrđena za biblijska čitanja (Tandarić 1993:32). Drugo, pokazao je da se podjela tiče ne samo verzija tekstova nego katkad i samoga izbora tekstova u pojedinim kodeksima (Tandarić 1984:127–128). Treće, Tandarić je pokazao da podjela seže dalje od misala *sensu stricto* te uključuje i ritualne tekstove (Tandarić 1993:33). Četvrto, primijetio je (Tandarić 1993:31–21) da je zapravo riječ o istoj podjeli na dvije verzije tekstova, odnosno na dvije skupine kodeksa, koja obuhvaća i misale i brevijare (tj., da su podjele kod jedne i druge knjige dva aspekta jedne šire pojave), ali ne bez izvjesnih ograda. Među ostalim, podjela je jasnije izražena kod misala nego kod brevijara,⁵ a isto je tako izraženija kod starije (sjeverne) verzije nego kod novije (južne) jer tekstovi južne verzije pokazuju više unutarnje varijacije nego što nalazimo u tekstovima sjeverne verzije. Peto, Tandarić je među prvima otkrio da kod onih malobrojnih identičnih tekstova koji se sreću i u misalu i u brevijaru (konkretno, kod himne *Pange, lingua, gloriosi lauream certaminis*), mogu biti čak i četiri verzije, dvije u misalu i dvije u brevijaru (Tandarić 1993:32). Studija Zdenke Ribarove o *Knjizi o proroku Joni* (Ribarova 1987:135) upućivala je na takvu mogućnost i za taj tekst.⁶ Na kraju, Tandarić je možda prvi upotrijebio termin „redakcija“ da označi dvije verzije pojedinih tekstova (Tandarić 1993:33). Nažalost, ni on se nije upustio u objašnjavanje što je podrazumijevao pod pojmom redakcije i nije pokušao protumačiti prirodu i nastanak mlađe redakcije.

Od toga vremena niz je autora upotpunio tu sliku u više pogleda. To uključuje određivanje broja pojedinačnih tekstova koji su obuhvaćeni tom podjelom, vrste tih tekstova (uključujući, na primjer, legende ili živote svetaca: Badurina-Stipčević, Mihaljević & Šimić 2012:266–267; Badurina-Stipčević 2010:47–49; Šimić & Vela 2021:125), pripadnost pojedinih kodeksa jednoj ili drugoj skupini i razne vrste prijelaznosti odnosno kolebanja pojedinih kodeksa između jedne i druge skupine (Badurina-Stipčević, Mihaljević & Šimić 2012:262). Utvrđeno je također da je geografska koordinata sjever – jug za razlikovanje dviju skupina samo djelomično točna (Corin 1991:23; Badurina-Stipčević, Mihaljević & Šimić 2012:262).

---

⁴ Tandarićevi najvažniji radovi o toj tematici skupljeni su u zbornik Tandarić 1993.

⁵ Ovo je ranije primjećivala i Pantelić (Pantelić 1964: 79), barem što se tiče održavanja jezične norme crkvenoslavenskoga jezika.

⁶ Ribarova je zapazila da je tekst *Jone* u Hrv „samostalno oblikovanje“ različito od dviju verzija zasvjedočenih kod brevijara. Sad je jasno da zapravo postoje dvije različite verzije *Jone* u misalima (Corin 2002a, 2002b).

Još je jedan smjer u proučavanjima posljednjih desetljeća njihovo razgranavanje na dvije struje, što odražava dvije perspektive iz kojih možemo proučavati redakcijsku hipotezu. Prva perspektiva, tekstološka, proučava varijaciju u okvirima pojedinih tekstova, kao što je, na primjer, *Prva knjiga o Samuelu* u raznim kodeksima. Druga perspektiva (kodikološka) stavlja fokus na pripadnost pojedinačnih kodeksa određenoj skupini, s obzirom na verzije tekstova koje sadrže. U okvirima kodikoloških studija proučavamo dosljednost, prijelaznost ili specifičnost pojedinih kodeksa u njihovu donošenju *A* ili *B* verzije tekstova. Primjer kodikološkoga pristupa donosi rad o *Dabarskome brevijaru*, u kojemu autori svrstavaju hrvatskoglagojske brevijare u tri grupe – predstavnike sjeverne (*A*) skupine, predstavnike južne (*B*) skupine („a tekstovi južne skupine doživjeli su .. sveobuhvatnu redakciju prema latinskome tekstu misala i brevijara u 14. vijeku“), i prijelaznu podskupinu kodeksa unutar južne skupine čiji tekstovi „mjestimice se priklanjaju starijoj redakciji“ (Badurina-Stipčević, Mihaljević & Šimić 2012:261–262). Ta trojna podjela ukazuje na jedan razlog zašto je važno precizirati što podrazumijevamo pod pojmom redakcije i tražiti dokaze za primjenjivost izabranoga tumačenja jer izdvajanje prijelazne *B* skupine kodeksa s *djelomičnim zadržavanjem* značajka *A* skupine ostavlja otvorenu mogućnost takvoga tumačenja prema kojemu je moglo do *A* : *B* podjele doći ne trenutačnim redakcijskim činom (zapravo, kratkotrajnim procesom pod centraliziranim nadzorom), nego postupno tijekom duljega vremena.

Možemo svesti prvi dio rada na sljedeća tri zapažanja. Prvo, tvrdnja da se hrvatskoglagojski liturgijski tekstovi, kao i kodeksi koji ih sadrže, dijele na dvije prepoznatljive verzije, odnosno skupine, izgleda dobro utemeljenom. Drugo, tvrdnja da je ta podjela nastala kao rezultat svjesne, promišljene redakcije također izgleda dobro utemeljenom. Treće, a što je za nas ključno, nije završeno, a u nekim pogledima jedva je započeto, usredotočeno i svestrano ispitivanje te „redakcijske hipoteze“ i njezinih ramifikacija. A to nas vraća na četiri ključna pitanja iznijeta na početku rada o redakcijskoj hipotezi. Ta su pitanja nezaobilazna ako želimo:

- precizirati što točno podrazumijevamo pod pojmom redakcije kada govorimo o dvojnoj podjeli hrvatskoglagojskih liturgijskih tekstova i kodeksa
- razumjeti sve ramifikacije povezane s tim pojmom
- uvjeriti se da pojam *redakcija* točno odgovara povijesnoj stvarnosti s kojom smo suočeni.

U ostatku rada pokušat ću oblikovati drugo i treće pitanje s početka rada, a onda ću se na kraju zadržati na prvome, najvažnijemu pitanju u pokušaju da odredim načelni odgovor na njega. To je pitanje: Je li redakcija hrvatskoglagojskih liturgijskih tekstova u četrnaestome stoljeću povijesna stvarnost?

2. Okviri, smjernice, i proces redakcije

Kad postavljamo pitanje o povijesnoj stvarnosti redakcije, vrijedi početi od preciziranja objekta redakcije. Naime, je li riječ o redakciji cijeloga brevijara i misala ili samo pojedinih dijelova tih knjiga? Dosadašnja istraživanja govore pretežno u prilog redakciji cijeloga brevijara i cijeloga misala, samim time što istraživači otkrivaju podjele na dvije verzije kod biblijskih, ritualnih, svetačkih i homiletskih tekstova. Ipak, još ima praznina koje treba popuniti, osobito kod rubrika, odnosno informativnih tekstova koji su vezivno tkivo liturgijskih knjiga, a u kojima uočavamo dosta individualnih značajka.

Dalje, treba precizirati je li pretpostavljena redakcija brevijara i misala bila izvedena kao jedan cjeloviti proces, odnosno čin, tako da se odigrala istodobno, pod jednim pokroviteljstvom i vodstvom, za obje knjige. Alternativno, jesu li se redakcije brevijara i misala dogodile u dvama nepovezanim procesima ili nešto između tih krajnjih mogućnosti? Zdrav razum kao da govori u prilog zajedničkome procesu, međutim, postojanje usporednih parova pojedinih tekstova kod brevijara i kod misala upozorava nas na to da odgovor neće biti jednostavan.

Nadovezujući se na prethodno pitanje, zanima nas do koje mjere možemo rekonstruirati sam proces redakcije. To jest, do koje mjere možemo utvrditi:

- 1) izvorne crkvenoslavenske verzije na kojima je izvedena redakcija
- 2) latinske verzije koje su služile kao autoritativne pri izvedbi redakcije
- 3) stilske, jezične i druge smjernice za reviziju, kao i jesu li te smjernice jednake, i to do koje mjere, za misal i za brevijar, kao i za različite tekstove u njima
- 4) podjelu rada nad revizijom tekstova i knjiga, među ostalim, je li sudjelovalo više skupina ljudi u radu nad svakom knjigom, samo jedna skupina za obje knjige ili neka treća mogućnost; koji je bio sustav i organizacija rada tih skupina; i jesu li sve skupine radile pod istim ili različitim vodstvom i smjernicama
- 5) jesu li redaktori zbog obima posla pripremili samo jednu verziju, odnosno jedan primjerak svake knjige, po svoj prilici s najdužim tekstovima i najpotpunijim izborom tekstova, iz kojih su potonji prepisivači pravili različite duže ili kraće prijepise prema svojim potrebama; ili su redaktori sami pripremili primjerke i s kraćim i dužim tekstovima, odnosno primjerke brevijara i misala za različite predviđene uporabe.

Važno je postaviti ta pitanja bez obzira na realnu mogućnost pronalaska zadovoljavajućih odgovora na njih.

3. Povijesne okolnosti redakcije

U uskoj je vezi s određivanjem procesa redakcije pitanje o povijesnim okolnostima koje su do nje dovele i pod kojima se ona odvijala. Prvo, možemo li bliže precizirati njezin

datum? Činjenica da najraniji primjerci novije ili *B* verzije misala (Nov⁷) i brevijara (Vat⁵) već pokazuju odstupanja od pretpostavljenih recenzijskih matica ukazuje na postojanje izvjesnoga vremenskoga razmaka između provedbe redakcije i nastanka tih kodeksa.⁸ Drugo, gdje je redakcija izvedena? Kao što je iznijeto na početku rada, nekoliko autora nalazi indikacije koje upućuju na Zadar, ali možemo li odrediti mjesto, odnosno sjedište te reforme bliže nego to na temelju arhivskih dokumenata, sadržaja samih tekstova, ili povijesnih okolnosti poznatih iz drugih izvora? Treće, zašto je došlo do redakcije? Za biblijske tekstove koji su bili izvorno prevedeni s grčkoga odgovor se čini jasnim – da bi se ti tekstovi potpunije uskladili s autoritativnim latinskim tekstom (tj. s *Vulgatom*). Međutim, isti razlog nije mogao postojati u istoj mjeri za tekstove čija je starija, ili *A* verzija već bila prijevod s latinskoga, a pogotovo za tekstove koji nisu biblijski. Zašto se baš tada – početkom ili sredinom 14. stoljeća – osjetila neodložna potreba za sveobuhvatnom revizijom cjelovitih liturgijskih knjiga, ili zašto se ta potreba baš tad osjetila jače nego ranije? Također, tko je naredio, odnosno propisao provođenje te redakcije? To jest, koje je autoritativno lice odnosno tijelo odlučilo o potrebi za redakcijom, odredilo njezine smjernice i osiguralo znatne resurse koji su bili potrebni za njezinu izvedbu? Peto, tko ju je izveo? Postojanje usporednih parova verzija pojedinih tekstova, po jedan par u misalu i u brevijaru, sugerira u najmanju ruku da su različite skupine ljudi mogle raditi na istome tekstu u okvirima jedne i druge knjige. Tko je rukovodio poslom – angažirao redaktore i pisare, odlučio o podjeli posla i nadzirao kvalitetu redigiranih tekstova? Jesu li ti rukovoditelji angažirali profesionalne pisare, jednu poznatu samostansku radionicu ili nešto treće?

Na kraju, a ovo je iznimno važno, kako se osigurala recepcija nove recenzije – njezino prihvaćanje i širenje nauštrb stare verzije? Jesu li, na primjer, redaktori pripremili veći broj primjeraka *B* recenzije misala i brevijara i poslali ih u ključna odredišta s popratnim pismima koja su objašnjavala da je nova verzija propisana za opću uporabu i proglašavala stariju verziju zastarjelom? Jesu li autoritativni primjerci nove recenzije bili pohranjeni u središnjemu repozitoriju da služe kao kontrolni primjerci? Drugim riječima, kako se osiguralo da nova recenzija ne postane uskoro samo još jedna verzija u jednome primjerku među tolikim drugim primjercima misala i brevijara, u kojemu bi se slučaju njezina posebnost uskoro izgubila među njima?

Dosadašnja literatura ne pruža odgovore na većinu tih pitanja. Ali zato treba imati u vidu da se tim pitanjima bave uglavnom filolozi. U određivanju povijesne situiranosti pretpostavljene redakcije potrebno je također sudjelovanje povjesničara koji su specijalizirani za određena područja i za arhivsku građu povezanu s njima u određenome razdoblju. Među ostalim, ako povod za redakciju ne možemo svesti na jednostavnu

---

⁷ Spisak izvora nalazi se na kraju rada.

⁸ Za tri slučaja odstupanja od pretpostavljene recenzijske matice u tekstu *Prve knjige o Samuelu* (2:29, 2:30, i 3:12) u Vat⁵ vidi Tablicu 1b. Takva odstupanja u Nov zapažena su tijekom rada nad komparativnim korpusom svih biblijskih čitanja za posljednja dva tjedna u korizmi u hrvatskologoljskim misalima. Taj korpus je služio kao izvor za Corin 1991. Ta odstupanja nisu do danas iznesena u jednome sustavnome radu o tome pitanju.

potrebu da se tekstovi izvorno prevedeni s grčkoga prilagode *Vulgati*, onda nas mora zanimati je li pretpostavljena redakcija proizišla barem dijelom iz promjena političkih, jurisdikcijskih ili drugih prilika u pojedinim hrvatskim predjelima ili čak šire u katoličkome svijetu toga vremena (Šimić & Vela 2021: bilješka 80).

4. Svjedočanstvo *Prve knjige o Samuelu* o povijesnoj stvarnosti redakcije

Naposljetku, vratimo se prvome, ključnome, pitanju koje je iznijeto na početku rada. S obzirom na nedostatak dokumentarnih i bilo kojih drugih dokaza o pretpostavljenoj sveobuhvatnoj redakciji hrvatskoglegoljskih liturgijskih knjiga u prvoj polovici 14. stoljeća, osim onih koji proizlaze iz analize varijacije u tekstu, moramo razmotriti i suprotnu mogućnost. To jest, je li moguće da je do podjele na dvije verzije ipak došlo bez osmišljene reforme, jednostavno kao rezultat postupnoga nakupljanja različitih promjena u raznim sredinama, doduše sa povremenim redaktorskim intervencijama manjega obima (kojih je svakako bilo; Šimić & Vela 2021)?

Odgovor na to pitanje možemo tražiti kvalitativnim i kvantitativnim pristupima. Ovdje ću se ograničiti na pojmovno najjednostavniji kvantitativni pristup. Naime, postoji li jezgra *varijantnih parova* koji dosljedno razlikuju *iste dvije skupine* spomenika i predstavlja li broj tih parova dovoljno veliki postotak cjelokupne varijacije da čini nevjerojatnim da je takva situacija mogla nastati u odsustvu pretpostavljene cjelovite redakcije? Bilo bi korisno kad bismo mogli izračunati statističku razinu pouzdanosti da do danoga rezultata nije došlo kao rezultat postupnoga nakupljanja različitih promjena u raznim sredinama bez cjelovite redakcije. Međutim, svaki takav statistički izračun temeljio bi se na brojnim pretpostavkama istraživača i njihovim osobnim rješenjima kako, gdje i na koliko pojedinačnih slučajeva podijeliti potvrđenu varijaciju (vidi primjere navedene u nastavku), što bi umanjilo vrijednost takvog postupka.

Prva knjiga o Samuelu u hrvatskoglegoljskim brevijarima čita se (uz manje varijacije) tijekom Jutrenja od prve nedjelje nakon osmine Pedesetnice. Najduža čitanja uključuju cijela prva tri poglavlja s izuzetkom drugoga do desetoga stiha drugoga poglavlja, koji su redovito izostavljeni. Ti su stihovi uključeni zasebno u psaltir nekih brevijara kao starozavjetni kantik – *Anina pjesma*.

S obzirom na dosadašnja zapažanja o varijaciji između *A* i *B* verzija različitih vrsta tekstova u brevijarima i misalima, gotovo svaki tekst bi mogao, barem u načelu, pružiti osnovu za testiranje redakcijske hipoteze. *Prva knjiga o Samuelu* ipak je posebno pogodna iz nekoliko razloga. Prvo, dvije se verzije jasno raspoznaju, što ne vrijedi u istoj mjeri za sve brevijarske i misalske tekstove. Ovo je značajno jer nije u pitanju *postojanje* varijacije između *A* i *B* verzija, nego narav i podrijetlo te varijacije ondje gdje jest zastupljena: upućuje li analiza te varijacije na zaključak da je ona nastala kao rezultat cjelovite revizije, to jest redakcije, dotičnoga teksta? Ovo je bitno utvrditi za

pojedini tekst prije nego što razmotrimo je li ta redakcija obuhvatila brevijar (ili misal) u cjelini. Brevijarski (ili misalski) tekst u kojemu dvije verzije nisu dovoljno raspoznatljive pružio bi manje materijala za ovakvo testiranje redakcijske hipoteze.

Drugo, tekst *Prve knjige o Samuelu* koji je zastupljen u hrvatskim crkvenoslavenskim brevijarima nije suviše kratak da bi pružio dovoljno materijala, ali ni toliko dug da bi analiza bila teško izvediva za cijeli tekst, što bi zahtijevalo proizvoljno ograničavanje dijela obuhvaćenoga analizom. Iako je cijeli tekst *Prve knjige o Samuelu* doista dug, dio koji je zastupljen u brevijarima sastoji se od svega triju poglavlja.

Treće, poželjno je da tekst — po mogućnosti s duljim čitanjima — bude prisutan u što većemu broju brevijarskih kodeksa. *Prva knjiga o Samuelu* zadovoljava i taj uvjet. Bakmaz (2004:144) daje pregled duljine čitanja iz *Prve knjige o Samuelu* u svim glagoljskim brevijarima.

Četvrto, budući da je ekscerpiranje povezanoga teksta iz svih kodeksa bilo preduvjet za analizu predstavljenu ovdje, bilo je korisno odabrati tekst čije kritičko izdanje nije bilo prethodno objavljeno.⁹ U osobitim okolnostima lipnja i srpnja 1991. godine, kada sam prvi put razmatrao ovaj problem i birao prikladan tekst za ekscerpiranje, peta je okolnost igrala presudnu ulogu. Naime, tekst je morao biti dostupan za ekscerpiranje, a bio sam prisiljen donositi odluke u neuobičajeno kratkome roku i na temelju faksimila koji su tada bili dostupni u zbirci Staroslavenskoga zavoda (kako se Staroslavenski institut tada zvao) u Zagrebu. U tim manje negoli poželjnim uvjetima odabrao sam jedan starozavjetni (tj. iz *Hebrejske Biblije*) i jedan novozavjetni tekst (*Djela apostolska*) koji su zadovoljavali gore navedene kriterije. Kasnije, u mirnijim uvjetima, uspio sam nadopuniti taj korpus tekstem iz nekoliko dodatnih kodeksa.

Ekscerpirao sam sve varijante u tekstu *Prve knjige o Samuelu* iz 20 rukopisnih i dva tiskana brevijara (izuzimajući *Aninu pjesmu*, koja se nalazi većinom u drugim kodeksima i očito ima drukčiji razvojni put¹⁰). Iako glagoljični tekst uglavnom slijedi *Vulgatu* i na temelju površnoga pregleda čini se da je preveden s latinske matice (ali vidi Nahtigal 1902:31; Corin u pripremi), jasno se naziru dvije verzije koje su raspoređene po kodeksima na sličan način kao drugi biblijski tekstovi koji su ranije proučavani, uz određene iznimke. *A* verziju nalazimo u Vb₁, Vb₂, Vb₃, VO, Pad, Pm, Met, N₁, i N₂. *B* verziju sadrže Vat₅, Oxf, Dr, Mos, Ber, Brib, Vat₁₀, Rom, Dab, Kos, i Bar. Svaki od ekscerpiranih kodeksa pokazuje određen broj odstupanja od opće slike za verziju koju sadrži. Slično kao u dosadašnjim istraživanjima drugih tekstova, takvih odstupanja ima znatno više u kodeksima koji sadrže *B* verziju, ali nikako na način koji bi doveo u pitanje individualnost te verzije. Neka odstupanja vjerojatno predstavljaju kontaminaciju između *A* i *B* verzije (vidi primjere u tablicama 1a i 1b, u kojima kodeks sa *A* verzijom

⁹ Kritičko izdanje *A* i *B* verzija *Prve knjige o Samuelu*, koji će se temeljiti na tomu ekscerpiranome tekstu, predviđeno je kao nastavak ovoga istraživanja, jer je ovaj rad usmjeren na uži zadatak razmatranja i testiranja redakcijske hipoteze, a ne na sveobuhvatnu analizu teksta koji je uzet kao osnova za testiranje.

¹⁰ Tekst *Anine pjesme*, koju obrađujem na drugome mjestu (vidi Corin u postupku objavljivanja), također se pojavljuje u dvjema verzijama, s time što je *A* verzija *Pjesme* očito prevedena s grčkoga.

ima *B* varijantu i obrnuto), dok druga imaju izvanredakcijsko obilježje i nalaze se u jednome kodeksu ili u malome broju kodeksa (vidi primjere u tablicama 1a i 1b sa *C* varijantom¹¹). Samo dva brevijara – Mav i Vat₁₉ – pokazala su toliko izmiješanu sliku da je njihov tekst *Prve knjige o Samuelu* teško svrstati u predstavnike jedne ili druge verzije.

Iz ekscerpiranih primjera isključio sam gotovo sve slučajeve sitne fonološke i pravopisne varijacije. U pojedinim slučajevima odrazi fonoloških promjena (npr. odrazi *dj/*zdj) mogu imati redakcijsku važnost. U takvim slučajevima raspodjela varijanata po kodeksima poslužila je kao mjerilo. Imajući na umu uvjetnost svakoga računanja broja ovakvih ili onakvih slučajeva varijacije, u prvim trima poglavljima *Prve knjige o Samuelu* ostalo je, prema mojemu prebrojavanju, 172 slučaja relevantne varijacije u ekscerpiranim kodeksima.

Iz toga smanjenoga korpusa varijanata pokušao sam odrediti postotak dosljedne varijacije između *A* i *B* verzije. U tu svrhu isključio sam iz analize Mav i Vat₁₉ jer su njihovi tekstovi jedino mogli zamutiti sliku. Na temelju ostalih 20 kodeksa izdvojio sam kao relevantne za dokazivanje je li *B* verzija nastala namjernom promišljenom revizijom sve slučajeve varijacije kod kojih ima najviše jedno odstupanje od dosljedne *A* : *B* varijacije unutar svake skupine. Taj je kriterij uklonio sve slučajeve varijacije *hapax* (tj., varijante koje se pojavljuju samo u jednome spomeniku) te sve druge slučajeve varijacije koji očito, ili barem vjerojatno, nisu redakcijskoga podrijetla. Isti je kriterij doveo do otpadanja većine slučajeva u kojima je zabilježen veći broj (tri, četiri ili pet) varijanata na jednome mjestu u tekstu. Većinom su to mjesta koja su očito stavljala pred prepisivače neku osobitu teškoću ili nedoumicu. Još je jedan neizbježni uzgredni rezultat toga kriterija eliminiranje nekih slučajeva varijacije koji lako mogu biti redakcijskoga podrijetla, ali je u korpusu ipak zabilježena više nego jedna iznimka od dosljedne *A* : *B* varijacije unutar jedne ili druge skupine. S druge strane, isti je kriterij doveo do zadržavanja maloga broja slučajeva koji mu formalno odgovaraju, ali su se ipak činili nesigurnima, osobito u trećemu poglavlju. Iako se ti slučajevi uklapaju u opći obrazac koji je već snažno zastupljen u cjelokupnoj bazi podataka, njihovo zadržavanje među varijantama izdvojenim za dokazivanje redakcijske hipoteze temelji se na situaciji u manjemu broju kodeksa (vidi tablice 1a i 1b).

Iz cjelokupnoga korpusa od 172 slučaja relevantne varijacije u tekstu, primjenom navedenoga kriterija izdvajaju se 86 slučajeva dosljedne ili skoro dosljedne *A* : *B* varijacije, što čini 50 %. Ovi primjeri prikazani su u tablicama 1a i 1b.¹² Ne možemo sa sigurnošću odrediti koji bi postotak davao koju točnu razinu pouzdanosti da do takve situacije nije došlo postupnim nakupljanjem različitih promjena u raznim sredinama bez cjelovite redakcije. Možemo donositi takav sud jedino na temelju subjektivnih

¹¹ Iznimku čine slučajevi u kojima Vb₁ ili Vat₅ sami odstupaju od recenzije *A* i *B* (vidi tablice 1a i 1b: 1:21; 2:29, 2:30, 3:12). U tim slučajevima, varijante u drugim kodeksima iste verzije označene su sa *C*.

¹² Podatci iz Rom, Oxf, Kos, Brib, Pad i Vb₃ nisu prikazani u tablicama 1a i 1b zbog ograničenoga prostora.

predodžba. Moja je procjena ipak da 50 % cjelokupnoga broja slučajeva varijacije odlično odgovora situaciji koju bismo očekivali da je *B* verzija nastala kao rezultat svjesne, promišljene redakcije cjelokupnoga teksta *Prve knjige o Samuelu*. Drukčije rečeno, čini mi se nevjerojatnim da bi takva situacija mogla nastati u odsustvu cjelovite redakcije.

Treba imati na umu da je izračunani postotak dosljedne *A : B* varijacije manje važan nego nalaz o postojanju većega broja takvih primjera jer će taj postotak ovisiti dijelom o vremenu proteklome između provedbe redakcije i stvaranja kodeksa iz kojih se podaci ekscerpiraju, o broju i izboru ekscerpiranih kodeksa, kao i o pojedinačnim odlukama tijekom ekscerpiranja. Na primjer, da nisam u korpus podataka unio podatke iz Dab, još tri primjera (u stihovima 1:13, 1:28 i 3:6; vidi označene retke u tablicama 1a i 1b) ukazivala bi na gotovo dosljednu *A : B* varijaciju. Da nisam u korpus podataka unio podatke iz Vb₃, još dva primjera (u stihovima 2:1 i 2:16; vidi označene retke u Tablici 1a) ukazivala bi na gotovo dosljednu *A : B* varijaciju, i slično. Da sam primjere iz Mav i Vat₁₉ svrstao u skupinu *A* ili *B*, postotak dosljedne varijacije još bi se znatno smanjio. Kao opće pravilo, dodavanje primjera iz novih kodeksa smanjuje postotak dosljedne varijacije. Dalje, u stihovima 1:2–5 na četiri mjesta stoji žensko ime *pēnna/penna* (sa *p*) u *A* skupini a *fēnna/fenna* (sa *f*) u *B* skupini. Je li to jedan slučaj varijacije ili četiri? U stihu 1:21, skupina *A* ima *elkan' mužь ee*, dok skupina *B* ima *mužь ee el'kanь*. Je li kraći izraz *elkan'* u Vb1 rezultat skraćivanja prve ili druge varijante, ili je treća varijanta? Vjerojatno se radi o skraćenju varijante koja se nalazi u drugim kodeksima skupine *A*, ali to je ipak subjektivna ocjena. U stihu 2:1, je li ispravnije smatrati „... *na vragi moe· i vzveselih se...*“ u skupini *A* naspram „... *vrhu nepriēt(e)lь moiһь· êko vzveselih se...*“ u *B* skupini kao jedan slučaj varijacije, ili su različiti veznici *i* i *êko* poseban slučaj varijacije? Na slične dileme nailazimo i na drugim mjestima.

	Vb ₁ - A	Vat ₅ - B	Version C	Vb ₂	VO	Met	N ₁	N ₂	Pm	Vat ₁₀	Bar	Dab	Ber	Dr	Mos
1:1	eter'	ediny edans Vat ₁₀		A	A	A	A	A	A	B	B	B	B	B	B
1:1	aramataim' aramata Pm ; aramaim' N ₂	ot aramatie		A	A	A	b	A	A	B	B	B	B	B	B
1:1	ot gori epraima	ot gori epréma		A	A	A	A	A	b	B	B	B	A	B	B
1:1	erovoama	eroboama eroobama Vat ₅		A	A	A	A	A	A	B	B	B	B	B	B
1:1	epratěi sa p	efratie/efratii/efratei sa f		A	A	A	A	A	A	B	A	B	B	B	B
1:2	pěn'na/pen'na 4x: 1:2, 1:4, 1:5	fěn'na/fen'na 4x: 1:2, 1:4, 1:5		A	A	A	A	A	A	B	B	B	B	B	B
1:3	tu	on'dé		A	A	A	A	A	A	B	B	B	B	B	B
1:4	ipožrě elkan'	požrěti el'kanu		A	A	A	A	A	A	B	B	B	B	B	B
1:4	sinom' svoim'	sinom' ee		A	A	A	A	A	A	B	B	B	B	B	B
1:7	Vistinu an'na	An'na že	Vistinu že an'na	A	A	C	A	A	A	B	B	B	B	B	B
1:8	ipoč'to (2. pojavlivanje)	i začb		A	A	A	A	A	A	B	B	B	B	B	B
1:11	rekuči glagolūči N ₂	plačūči ioběb' obeča rekuči om. ioběb' obeča rekuči Dab add. bogu Vat ₁₀		A	A	A	C	A	A	B	B	B	B	B	B
1:12	s'blūdaše glagoli ust' ee glagoli vse glagoli Met	smotraše usta ee sablūdaše usta ee Dr	s'motraše ^{el'agoli} ust' ee	A	A	A	A	A	A	B	B	C	B	B	B
1:13	iglasb ee	iglasb		A	A	A	A	A	A	B	B	A	B	B	B
1:13	p'ěnu suču	p'ěnu		A	A	A	A	A	A	B	B	B	B	B	B
1:18	obrēt'	obrětohb		A	A	A	A	A	A	—	B	B	B	B	B
1:20	i nareče ime emu	i v'za ime emu ime v'za emu Dr		A	A	A	A	A	A	—	B	B	B	B	B
1:21	elkan'	mužb ee el'kanb el'kanb elikanb Dab	elkan' mužb ee	C	C	C	C	C	C	—	B	B	B	B	B
1:22	dondeže doideže Vb ₂ , N ₁ , N ₂ , Vb ₃	dokolē		A	A	A	A	A	A	—	B	B	B	B	B
1:22	otdoen' budeť (passive)	nenadoit' se (reflexive) nadoit' se Dab, Dr, Mos; otdoiť se Ber		A	A	A	A	A	A	—	A	B	B	B	B
1:23	elkanb	elkanb mužb ee		A	A	A	A	A	A	—	B	B	B	B	B
1:23	i prěbudi i prěbudi tu Met	i zaūtra		A	A	A	A	A	A	—	B	B	B	B	B
1:23	dondeže doideže N ₁ , N ₂	dokolē		A	A	A	A	A	A	—	B	B	B	B	B
1:23	otdoiši ego	nadoiši ego		A	A	A	A	A	A	—	B	B	B	B	B
1:23	iotdoi	inadoi		A	A	A	A	A	A	—	B	B	B	B	B
1:23	dondeže doideže N ₁ , N ₂	dokolē		A	A	A	A	A	A	—	B	B	B	B	B
1:23	ostavit'	otdělits		A	A	A	A	A	A	—	—	B	B	B	B
1:24	i potom' egda otdoi ego poēt' ego sb sobou	i dovede ego s' sobou, potom' egda otdoi ego om. egda Vat ₅		A	A	A	A	A	A	—	—	B	B	B	B
1:27	otročiča radi	skozi otročiča		A	A	A	A	A	A	—	—	B	B	B	B
1:28	i togo radi	i zato		A	A	A	A	A	A	—	—	B	B	B	B
1:28	vse dni života ego	ø	vse dni imiže budetb zaētb	A	A	A	A	A	A	—	—	B	C	C	C
1:28	i molīše gospoda o nem'	imolīše gospoda ondē	imolīše gospoda otrudē	A	A	A	A	A	A	—	—	B	C	B	B
2:1	Moli že anna rekuči	i moli an'na ireče		A	A	—	A	A	A	—	—	B	B	B	B
2:1	o gospodevė	v gospodevi		A	A	—	A	A	A	—	—	B	A	B	B
2:1	i v'znese se	i v'z'dvižēn' estb i v'zdvīzese nine Vat ₅	i v'zradova se	C	A	—	A	A	A	—	—	B	B	B	B
2:1	o bozē	v bozē		A	A	—	A	A	A	—	—	B	B	B	B
2:1	na vragi moe	vru nepriētelb moihb		A	A	—	A	A	A	—	—	B	B	B	B
2:1	i v'zveselih se	ēko v'zveselih se		A	A	—	A	A	A	—	—	B	B	B	B
2:12	ni vėduča	ne videča ne videči Dab, Lj	ni viduča	A	A	—	A	A	A	—	B	—	B	B	B
2:15	k sim'	K' semu vsmu. Brib		A	A	—	A	A	A	—	B	—	B	B	B
2:15	varena	mesa varena		A	A	—	A	A	A	—	—	B	B	B	B
2:16	koliko	eliko		B	A	—	A	A	A	—	—	B	B	A	B
2:17	veli zėlo	velikb velmi pred' gospodom' om. velikb Dr; om. pred' gospodom' Mos		A	A	—	A	A	A	—	—	B	B	B	B
2:20	bozb	gospodb	ø	A	A	—	C	A	A	—	—	B	B	B	B

Tablica 1a. Dosljedna ili gotovo dosljedna varijacija između A i B skupina kodeksa u tekstu Prve knjige o Samuelu u hrvatskoglagoljskim brevijarima. Stihovi 1:1 – 2:20.

	Vb ₁ - A	Vat ₅ - B	Version C	Vb ₂	VO	Met	N ₁	N ₂	Pm	Vat ₁₀	Bar	Dab	Ber	Dr	Mos
2:20	vzdala esta v'dala e(sta) N ₁	esi v'zdala esi vzdaly Vat ₅ esi daly Brib		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:22	sini	sina		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:22	stréžahu	ustrážahu ustréžahu Dab		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:23	zane	počto	začb	A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	C	B
2:24	nemozéta	nehotéite	ø	A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	C
2:24	iže	egože	ø	A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	C
2:27	v' domu	domu		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:28	dom'	domu		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:29	otvrgoste se	otvrgoste		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:29	žrtv' moihs	Varijanta A	žrtvi moihs	A	A	—	A	A	—	—	—	C	C	C	C
2:29	prsvini vséh'	prvini		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	A	B
2:30	na kiždo	ø	na iže koliždo	A	A	—	A	A	—	—	—	C	C	C	C
2:30	ače mene nebrégut'	a iže mene ne pomenut' pomenut' pomenet' Dr, Mos		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:32	vcr(ě)kvi	vtemp'ri meü vtem'ple meü Ber ; vtemp'limiü (!) Vat ₅	ø	A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	C
2:33	izmrut', egda k muž'skim vrmenem' pridut'	iz'mrěb, eg'da k muž'skomu vremeni pridet' muž'skomu mužsku Vat ₅		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:34	imut'	imatb		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:34	i se dva sini	i est' dvěü sinu		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:35	blizu srdcu moemu om. srdcu VO	blizu srdca moego		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:35	i saziždet mi dom' i saziüt' mi dome N ₁	i sazižu emu dom' om. emu Mos		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:36	préd' mnoü	pride		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:36	kruha	i hlěb' kruha	srebra kruha	A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
2:36	molü te	molü		A	A	—	A	A	—	—	—	A	B	B	B
2:36	ukruhi hlěb'	lande hlěb'		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
3:1	neznaüčim'	neznaüčumu	neznaüče	A	A	—	C	A	—	—	—	B	B	B	B
3:2	na mēště	v mēšti		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
3:2	i ne možaše	i ne mogaše		A	A	—	A	A	—	—	—	A	B	B	B
3:6	paki	opetb		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
3:6	k' eliü	ks eli erěü	k' eli	A	A	—	A	A	—	—	—	A	B	C	B
3:6	i reče emu	i reče k nemu		A	A	—	B	A	—	—	—	A	B	B	B
3:6	počto	zane		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
3:6	čedo moe	sinu moi	ø	A	A	—	C	A	—	—	—	B	B	B	B
3:9	počto	zane		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
3:10	zva i	i vzva i	ø	A	A	—	A	C	—	—	—	B	B	a	B
3:12	Vs d(š)n' on' vsnže	V d(š)n' onb	V d(š)n'	A	A	—	B	A	—	—	—	B	B	C	B
3:12	načšn'/načan'	nauču	načnu	A	A	—	A	A	—	—	—	C	C	C	C
3:13	znaše	zna		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
3:13	sini svoē	sinu svoeü		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
3:14	dov(ě)ka	vs v(ě)ki		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
3:16	eli erēi	eli riječ eli dodana na margini u Dr		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
3:16	sine moi	sinu moi		—	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
3:17	reki	ø		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
3:17	čto esi slišalb	čto estb slovo		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
3:17	stvari	tvoritb stvoritb Dab Dr Mos		A	A	—	A	A	—	—	—	B	B	B	B
3:18	godē goti Vb ₂	dobro		A	A	—	A	A	—	—	—	B	—	B	B
3:18	očima ego tvori	vsociü ego tvoritb		A	A	—	A	A	—	—	—	B	—	B	B
3:19	bē	bisi (i.e., b ²) bistb Dr		A	A	—	A	A	—	—	—	B	—	B	B
3:20	daže	ø		A	A	—	A	A	—	—	—	B	—	A	B

Tablica 1b. Dosljedna ili gotovo dosljedna varijacija između A i B skupina kodeksa u tekstu Prve knjige o Samueu u hrvatskologoljskim brevijarima. Stihovi 2:20 – 3:21.

Naravno, takav subjektivni sud na temelju postotka dosljedne $A : B$ varijacije ne možemo smatrati konačnom ili definitivnom potvrdom redakcijske hipoteze. Njegova je važnost prije svega u poticaju koji daje daleko složenijemu kvalitativnome pristupu proučavanju varijacije između A i B verzija. Ne možemo se ovdje upustiti dublje u tu temu, nego samo napomenuti da se oblasti tih kvalitativnih proučavanja poklapaju s temama pokrivenim drugim i trećim pitanjem s početka rada. To su, dakle:

2. indikacije o procesu i smjernicama pretpostavljene redakcije. To se odnosi, među ostalim, na pojedine stilske, leksičke, gramatičke osobine i druga prevoditeljska rešenja koja prožimaju B verziju većega broja tekstova a otimaju se objašnjavanju samo na temelju kronoloških, regionalnih ili individualnih čimbenika povezanih s pojedinim kodeksima. Kandidati su za tu kategoriju na temelju dosadašnjih opažanja (u formatu $A : B$): *iže : ki*; *svédételbstvovati : svédokovati*; *vbčne/ut'* + infinitiv : perfektivni prezent. Te tri osobine u biti predstavljaju prilagođavanje narodnim govorima, ali njihova raspodjela sugerira da bi njihova uporaba u B verzijama mogla odražavati sustavnu primjenu a ne pojedinačne intervencije ili omaški. Tek na temelju naknadnih proučavanja moći će se donijeti konačan sud o redakcijskome podrijetlu tih i drugih varijantnih osobina.

3. povijesni čimbenici odnosno povijesni izvori koji bi sugerirali da se u određenome trenutku u određenoj regiji odnosno mjestu osjetila potreba za revizijom ili barem prikladna prilika.

U ovome kratkome tekstološkome (tekstocentričnom) radu, također ne možemo detaljnije analizirati odnos između te i kodikološke perspektive proučavanja *Prve knjige o Samuelu* u hrvatskoglagoljskim brevijarima. Možemo ukratko napomenuti da N_1 i N_2 , koji se obično svrstavaju u skupinu prijelaznih *B* kodeksa (Badurina-Stipčević, Mihaljević & Šimić 2012:262), imaju prilično dosljednu *A* verziju *Prve knjige o Samuelu*. P_m , koji bi se mogao svrstati u istu skupinu, također sadrži *A* verziju ovoga teksta.

5. Zaključak

Na kraju možemo podvući dva glavna zaključka. Prvo, podatci iz teksta *Prve knjige o Samuelu* izneseni ovdje potvrđuju, na temelju ograničenoga korpusa podataka, tvrdnju o redakciji hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u prvoj polovici 14. stoljeća. Drugo, rad je iznio niz pitanja povezanih s redakcijskom hipotezom. Na neka od njih već naziremo rješenja, uglavnom u skladu s vladajućim znanstvenim koncepcijama iznesenim u dosadašnjoj literaturi, dok na druga pitanja vjerojatno nikada nećemo dobiti definitivni odgovor zbog gubitka, tijekom stoljeća, arhivskih materijala i drugih dokaza koji su možda nekada sadržali odgovore.

Pitanja iznesena u ovome radu ukazuju na neke puteve prema daljnjem razjašnjavanju nastanka i obilježja pretpostavljene redakcije. Važno je formulirati i oblikovati čak i „beznadna“ pitanja (tj. ona na koja vjerojatno nikada nećemo pronaći konačan odgovor), no to posebice vrijedi za pitanja koja možemo istraživati na temelju podataka koji nam jesu na raspolaganju.

Primjerice, kako tumačiti „prijelaznu“ podskupinu unutar južne skupine kodeksa koju su izdvojili Badurina-Stipčević, Mihaljević i Šimić (2012: 261–262)? Je li ta podskupina nastala djelomičnim zadržavanjem obilježja starije redakcije ili pak kontaminacijom, odnosno ukrštavanjem dviju redakcija (točnije: recenzija)? Druga bi mogućnost podrazumijevala ponovno uvođenje a ne zadržavanje obilježja starije redakcije — bilo mjestimično, bilo u cijelim pojedinačnim čitanjima.

Redakcijska se hipoteza neće moći smatrati definitivno dokazanom sve dok se ne prouče svi aspekti njezina teorijskoga konstrukta — barem u onoj mjeri koju dopuštaju sačuvani dokazni materijali.

Izvori

- Bar = *Baromićev brevijar*, 1493, Zagreb, NSK, sign. *R I-16°-1a*.
Ber = *Drugi beramski brevijar*, 15. stoljeće, Ljubljana, NUK, sign. *MS 163*.
Brib = *Bribirski brevijar*, 1470, Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III b 6*.
Dab = *Dabarski brevijar*, 1486, Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III c 21*.
Dr = *Dragučki brevijar*, 1407, Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III b 25*.
Mav = *Mavrov brevijar*, 1460, Zagreb, NSK, sign. *R 7822*.
Met = *Brevijar Metropolitanske knjižnice*, 1442, Zagreb, Metropolitanska knjižnica, sign. *MR₁₆₁*.
Mos = *Moskovski brevijar*, 1442–1443, Moskva, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, sign. *F. 270, 51/1481*.
N₁ = *Prvi novljanski brevijar*, 1459, Novi Vinodolski, Župni ured.
N₂ = *Drugi novljanski brevijar*, 1495, Novi Vinodolski, Župni ured.
Oxf = *Oxfordski brevijar-misal*, 14. st., Oxford, Bodleian Library, sign. *Ms. Canon lit. 172*.
Pm = *Pašmanski brevijar*, dr. pol. 14. i 15. stoljeća, Zagreb, HAZU, sign. *III b 10*.
Pad = *Padovanski brevijar*, sredina 14. stoljeća, Padova, Biblioteca Universitaria, sign. *MS 2282*.
Kos = *Kosinjski brevijar* (prvotksak hrvatskoglagoljskog brevijara), 1491, Venecija, Biblioteca Nazionale Marciana, *Inc. 1235* (ranija sign. Ven. 104 / inv. br. 76865).
Rom = *Rimski brevijar*, 15. stoljeće, Rim, Archivio del Capitolo di San Pietro, sign. *D-215*.
Vat₅ = *Vatikanski brevijar Illirico 5*, sredina 14. stoljeća, Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. Illir. 5*.
Vat₆ = *Vatikanski brevijar Illirico 6*, sredina 14. stoljeća, Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. Illir. 6*.
Vat₁₀ = *Vatikanski brevijar Illirico 10*, 1485., Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. Illir. 10*.
Vat₁₉ = *Vatikanski brevijar Vaticano Slavo 19*, 1465., Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Vat. Slav. 19*.
Vb₁ = *Prvi vrbnički brevijar*, 13./14. stoljeće, Vrbnik, Župni ured.
Vb₂ = *Drugi vrbnički brevijar*, 14. stoljeće, Vrbnik, Župni ured.
Vb₃ = *Treći vrbnički brevijar*, 15. stoljeće, Vrbnik, Župni ured.
VO = *Brevijar Vida Omišljanina*, 1396., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 3*.
Nov = *Misal kneza Novaka*, 1368., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 8*.

Literatura

- Badurina-Stipčević, Vesna. 2010. „Hrvatskoglagoljska Muka svetog Andrije apostola“. *Slovo* (Zagreb) 60, 41–71.
- Badurina-Stipčević, Vesna.; Mihaljević, Milan & Šimić, Marinka. 2012. „Mjesto Dabarskoga brevijara među hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima“. *Gacka u srednjem vijeku: zbornik radova*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 255–282.
- Bakmaz, Ivan. 2004. „Biblijska čitanja u hrvatskoglagoljskim brevijarima“. (M.-A. Dürriegl, M. Mihaljević; & F. Velčić, ur.) *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb-Krk 2.-6. listopada 2002.)*. Zagreb and Krk: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 139–148.
- Corin, Andrew R. 1991. *The New York Missal: A Paleographic and Phonetic Analysis*. Columbus: Slavica Publishers, Inc.
- _____. 1997. „O reformama hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u 13. stoljeću“. U S. Damjanović i dr. (ur.) *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova. I*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 527-538.
- _____. 2002a. „Jonah 3, 3: A reflection of Jewish exegesis in the Croatian Church Slavonic missals?“ *Slavic and East European Journal* 46/1, 125–149.
- _____. 2002b. „Tragovi židovskog utjecaja u glagoljskoj liturgijskoj književnosti“. *Povodom 100. obljetnice Staroslavenske Akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta*. Zagreb and Krk. <https://dliflc.academia.edu/AndrewCorin> i <https://www.textualtimes.org/textual-criticism-analysis-and-philology/>
- _____. U pripremi. *Hanna's Song (1 Samuel 2:1–10) in Croatian Church Slavonic Liturgical Codices*.
- Gadžijeva, Sofija; Kovačević, Ana; Mihaljević, Milan; Požar, Sandra; Reinhart, Johannes; Šimić, Marinka & Vince, Jasna. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna zaklada, Staroslavenski institut.
- Hamm, Josip. 1953. „Varijante u prijepisima hrvatskih glagoljaša“. *Slovo* 2, 13–36.
- _____. 1958. „Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima“. *Radovi Staroslavenskog instituta* 3, 103–201.
- Jagić, Vatroslav. 1913. *Hrvatska glagolska književnost*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Mihaljević, Milan. 2009. „(Ortho)graphic reforms in Croatian Glagolitic texts“. *Sbornik s dokladi ot Meždunarodnata konferencija „Glagolica i kirilica – istorija i pismeni pametnici“*, Izdanje na CD, Bratislava 6-7 juni 2007 g. Bratislava: Bălgarskija kulturen institut v Bratislava, 1–11.
- Nahtigal, R. R. 1902. *Нѣскольکو замѣтокъ о слѣдахъ древне-славянскаго паримейника въ хорватско-глаголической литературѣ*. Moscow: Типографія Г. Лиснера и А. Гешеля.
- Pantelić, Marija. 1964. „Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca“. *Radovi Staroslavenskog instituta* 5, 5–98.
- _____. 1967. „Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu Kneza Novaka iz 1368“. *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, 5–108.

- Reinhart, Johannes. 1990. „Eine Redaktion des Kirchenslavischen Bibeltextes im Kroatien des 12. Jahrhunderts“. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 36, 193–241.
- Ribarova, Zdenka. 1987. „Knjiga proroka Jone“. *Slovo* 37, 123–159.
- Šimić, Ana & Vela, Joza. 2021. „From the little chapters to the big question: how were the Croatian Glagolitic breviaries and missals compiled“. *Slovo* 71, 121–168.
- Tandarić, Josip. 1984. „Hrvatskoglagoljski tiskani brevijar iz 1491“. *Slovo* 34, 125–157.
- Tandarić, Josip Leonard. 1993. *Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Vajs, Josip. 1903. *Liber Iob*. Krk: Palaeoslavica Academia Veglensis.